

Livssituasjon blant tidligere innsatte, nåværende og
tidligere rusavhengige med fokus på mulig
diskriminering eller usaklig forskjellsbehandling

Gry Kornelia Skaug
30. september 2008

Innledning; avgrensing og tolkning av oppdraget

I forbindelse med denne studien har jeg vært i kontakt med blant annet Fafo, SSB, Sirius, Gatejuristen, Kriminalomsorgen, Rusmiddeletaten, Helsedirektoratet, Justisdepartementet, Nav og flere andre instanser samt min egen "arbeidsplass", institutt for kriminologi og rettssosiologi. Imøtekommenheten har vært stor, svarene jeg har fått er at det ikke finnes så mye dokumentasjon på diskriminering av rusmisbrukere og tidligere innsatte. Uttalelsene har i stor grad gått på at det selvsagt finnes diskriminering, men menneskene som utsettes for dette er vanskelig å få tak i, og dermed også kartlegge. Ved SSB ble jeg henvist til den europeiske samfunnsundersøkelsen (ESS) (<http://ess.nsd.uib.no/>) der det er stilt spørsmål om opplevd diskriminering pga alder, kjønn, etnisitet/hudfarge/rase og nasjonalitet, religion, språk, seksualitet og "andre grunner". Og i 2006 svarte 26 av 1750 av de spurte i Norge at de hadde opplevd diskriminering av "andre grunner". Hva som da ligger i "andre grunner" kan være rusmisbruk eller tidligere fengselsopphold, men det vet vi ikke.

Jeg har fått gjort et søk på biblioteket på Sirius, og det jeg vurderte som relevant vil jeg gi en kort oppsummering av. I tillegg fikk jeg hjelp av Camilla Lied ved institutt for kriminologi og rettssosiologi. Jeg har også brukt nettet flittig. Det er vanskelig å finne samfunnsvitenskapelige undersøkelser om diskriminering. Av Torbjørn Skardhamar ved Ssb som har forsket mye på innsatte og levevilkår er den amerikanske studien "The Mark of a Criminal Record" eneste gode empiriske undersøkelse han kjenner til på feltet. Den nevner jeg til slutt. Jeg vil oppsummere den dokumentasjonen jeg har funnet i form av innlegg, avisartikler etc. for å likevel gi et inntrykk av hva som forekommer av diskriminering. En grunn til at dette er vanskelig kan jo være nettopp det at tidligere innsatte og rusmisbrukere ikke er vernet mot diskriminering.

Jeg vil ikke gå inn på det som gjøres innen kriminalomsorgen, Røde kors, Wayback etc. når det gjelder tiltak for å gjenintegrere tidligere innsatte tilbake i samfunnet. Jeg tolker oppdraget dit hen at det ønskes kunnskap om hvorvidt de diskrimineres, og jeg vurderer det slik at det gjelder negativ diskriminering eller usaklig forskjellsbehandling sammenliknet med den øvrige befolkningen. Det finnes litteratur på at tidlige innsatte og rusmisbrukere har det vanskeligere for å klare seg i samfunnet, men det betyr ikke nødvendigvis at de er utsatt for diskriminering. Jeg vil likevel understreke at forutseningene for tidligere innsatte og rusmisbrukere er helt annerledes enn hos normalbefolkningen. Uansett hvor godt de måtte bli

mottatt på sosialkontoret eller i banken er det ofte en enorm utfordring fordi de ikke kan ”kodene” for kommunikasjon i samfunnet. De har levd et liv der de er eksperter på å skaffe rus og finne alternative steder å sove for natten, mens de ikke vet hvordan de skal kjøpe en kinobillett eller fylle ut en søknad. Dette står det blant annet om i Røde kors` behovsanalyse ”Et helt vanlig liv”. De kommer altså dårligere ut av det uansett fordi de ikke kjenner til vanlige normer og praksis.

Jeg vil i det følgende kort ta for meg de viktigste funnene i Fafos levekårsundersøkelse blant innsatte. Deretter vil jeg kort ta for meg det jeg har funnet av eksempler på diskriminering.

Levekår blant innsatte

Da det finnes lite oversikt over tidligere innsatte og rusavhengiges livssituasjon tar jeg i det følgende utgangspunkt i Christine Friestad og Inger Lise Skog Hansens Fafo-rapport 429 ”Levekår blant innsatte” (<http://fafo.no/pub/rapp/429/429.pdf>). Denne rapporten har blitt vurdert som svært aktuell av flere av de jeg har vært i kontakt med i forbindelse med denne studien. Med tidligere innsatte og nåværende og tidligere rusavhengige tenker jeg meg at vi hovedsakelig snakker om gjengangere i fengslene da det ofte dreier seg om flere mindre lovbrudd og derfor flere og kortere soninger. Derfor mener jeg det er hensiktsmessig å bruke en undersøkelse om innsattes levekår før de kom i fengsel da dette sier mye om disse menneskenes livssituasjon. Over halvparten i undersøkelsen soner for enten narkotika- eller voldskriminalitet, en av ti soner for vinningslovbrudd, mens resten fordeler seg mer likt blant de øvrige lovbruddsgruppene (§16). Jeg vil her trekke frem de funnene jeg anser som mest relevant i denne studien og som vil være utgangspunktet etter løslatelse.

Generelt har de innsatte lav utdanning, Friestad og Hansen beskriver utdanningsmønsteret nærmest motsatt av hvordan det ser ut i den øvrige befolkningen. Hos fire av ti er ungdomskolen den lengste fullførte utdanningen og veldig få har mer utdanning enn videregående skole. Videre tar en av fire utdanning i fengsel. Innsatte er en gruppe med dårlige skoleerfaringer. Ungdom med dårlig tilpasning eller avbrutt skolegang er mer kriminelt belastet enn andre grupper med noen unntak hvis den avbrutte skolegangen fører til fast arbeid. 22 % hadde lese- eller skriveproblemer. Kravene til utdanning vokser i alle arbeidslivets bransjer og har man ikke utdanning svekkes sjansene på arbeidsmarkedet. Ut fra dette ser de innsattes muligheter for å få jobb etter soning dårlige ut. Sju av ti innsatte var

arbeidsledige (andelen i arbeid var dobbelt så høy hos menn som hos kvinner) da de ble fengslet, men 84 % har tidligere erfaring fra et permanent arbeidsforhold (ibid).

35 % av de innsatte var bostedsløse ved innsettelse. Hos de som hadde egen bolig (eide eller leide) var det en betydelig andel som hadde bodd der i relativt kort tid noe som tyder på en ustabil boligsituasjon. I tillegg til inntektsgivende arbeid er sosialhjelp og kriminalitet blant de hovedkildene som oppgis av flest. De som oppga at inntektsgivende arbeid var hovedinntektskilde oppga i liten grad andre hovedinntektskilder. Av de som hadde kriminalitet som hovedinntektskilde var kombinasjonen sosialhjelp den vanligste og det er blant disse vi finner en stor andel rusmisbrukere. De innsatte har svært lav bruttoinntekt, 40 % av utvalget befinner seg under en fattigdomsgrense på 85 000 kroner. Åtte av ti har gjeld, hver tiende innsatt har en gjeld på over en million kroner (ibid).

Halvparten av de innsatte har en eller flere kroniske sykdommer. De er i langt større grad enn resten av befolkningen plaget med psykiske problemer. I tillegg til de helseproblemene som er særegne for de innsatte som gruppe har de generelt mer omfattende helseproblemer på områder der de kan sammenliknes med befolkningen generelt. En av tre innsatte betrakter seg som jevnlig bruker av alkohol (beruset ukentlig eller oftere tiden før fengsling) og seks av ti beskriver seg som narkotikabrukere (for de fleste perioder med daglig misbruk). Jo tyngre misbruket er, jo større er problemene knyttet til helse, familiesituasjon og økonomi. Innsatte er altså en rusbelastet gruppe med omfattende levekårsproblemer i tilknytning til misbruket (ibid).

I 2000 var det over seks tusen løslatelser etter domsavsoning. I tillegg til de forberedelsene som kan gjøres før løslatelse er hovedkriteriene for en vellykket løslatelse å bygge videre på tidligere utdanning og arbeid sammen med opprettholdelsen av sosiale bånd. Et fengselsopphold innebærer sosial eksklusjon og dette kan forsterke marginaliseringen innen for viktige levekårsområder Båndene til det konvensjonelle samfunnet svekkes og muligheten til å få arbeid blir dårligere, dermed forsterkes marginaliseringen. Ulikhet i levekår er et velferdsproblem (ibid).

Arbeidstilknytning

Som nevnt er innsatte ofte skoletapere. Arbeidsmarkedet for ufaglærte er sterkt redusert og dette presser denne gruppen inn i marginale arbeidsposisjoner. Sosialhjelpsmottakere er også overrepresentert når det gjelder arbeidsmarginalisering og her finner vi tidligere innsatte og rusmisbrukere (Halvorsen, 1995). Det er altså ingen tvil om at tidligere innsatte og rusmisbrukere er marginalisert på arbeidsmarkedet. Men å finne dokumentasjon på at de er direkte diskriminert er verre. Spørsmålet er om det er bare på grunn av at de mangler kvalifikasjoner de ikke får en jobb eller om det er fordi arbeidsgivere også kvier seg for å ansette en tidligere innsatt. Slik jeg ser det er det opplagt at det finnes arbeidsgivere som ikke vil ansette en tidligere innsatt, men det kan være vanskelig å få dokumentert da det sannsynligvis kan siktes til andre forhold enn det, som for eksempel manglende kvalifikasjoner. Dette kan det kanskje være vanskelig å fange opp selv med en utvidet diskrimineringslov.

Det jeg imidlertid har funnet er at det er vanskelig eller umulig for tidligere rusmisbrukere å få jobb i helsevesenet som involverer kontakt med medisiner, men usikker på i hvilken grad dette er diskriminering. Dette har blant annet vært nevnt i forumet på narkoman.net. I tillegg er det gjort en undersøkelse ved Rokkansenteret i Bergen der det hevdes at arbeidsgivere i næringslivet ikke tar tak i rusproblematikk hos de ansatte (www.p4.no/story.aspx?id=258838).

Helse og trygdeytelser

LAR

Etter rusreformen 2004 fikk rusmiddelavhengige pasienter rettigheter på linje med andre pasienter. Det har vært mye å finne om diskriminering av rusmisbrukere hos LAR Øst. I en sak fikk ikke pasienten vurdert sin helsetilstand etter pasientrettighetslovens § 2-1, og heller ikke vurdert etter rundskriv 1-8/ 2004. I tillegg skal pasientene kunne velge medikamentet, en rettighet som heller ikke har blitt fulgt (Årsmelding 2007, Pasientombudet, http://www.ombudet.no/documents/Layout_PasientOmb_072dpi_000.pdf). I årsmeldingen tas spørsmål om dette er diskriminering av rusmisbrukere sammenliknet med andre pasienter opp. ”Helse- og sosialombudet i Oslo har forståelse for at det kan være vanskelig å gi helsehjelp til rusmiddelavhengige da de ofte har et komplisert og sammensatt sykdomsbilde.

Ombudet har likevel ingen forståelse for at denne pasientgruppen frarøves sine rettigheter ved at gjeldende lovverk ikke følges til beste for pasientene” (s 8).

Ambulanse og legevakt

Et annet område som tas opp i årsmeldingen fra pasientombudet er om pasienter kan stole på ambulansesjåførene. I hvilken grad rusmisbrukere blir behandlet på lik linje med andre på legevakten er også et tema jeg har kommet over. I årsmeldingen nevnes Ali Farah-saken uten at det siktes til at dette er diskriminering av rusmisbrukere. Videre finner jeg en del på nettet om Gry Grøndal-saken der hun ble behandlet dårlig på legevakten selv om hun hadde vært rusfri i åtte år. Arild Knutsen, leder for Foreningen for human narkotikapolitikk sammenlikner dette med Ali Farah-saken, og mener problemet med hvordan tidligere og nåværende rusmisbrukere behandles i helsevesenet er så ille at han krever en egen legevakt for denne gruppen (<http://www.abcnyheter.no/node/67258>). Her fant jeg en link til et forskningsprosjekt tilknyttet institutt for samfunnsmedisinske fag ved Universitetet i Bergen (<http://www.rusoglegevakt.net/>) som skal ta for seg rusmisbrukeres erfaringer med legevakta. Det står at dette prosjektet skal avsluttes ved utgangen av 2008.

Trygdeytelser

I en kommentar av Dagfinn Haarr (<http://pdf.tidsskriftet.no/tsPdf.php?pdf=pdf2006|2546.pdf>) i Tidsskrift for Den norske legeforening fra 2006 henvises det til et nytt rundskriv der pasienter med alkoholisme og andre rusproblemer skal behandles ekstra strengt når de setter frem krav om uføretrygd. Dette er fordi pasienten kan miste oppfølging, rehabilitering eller behandling hvis søknaden innvilges. Haarr reagerer spesielt på at det i rundskrivet tas for gitt at pasientene vil miste sin psykososiale oppfølging i kommunen og/eller videre behandling av rusproblemet hvis de innvilges en uføreytelse. Han mener faste trygdeytelser er en forutsetning for å rydde opp i egen økonomi og skaffe bolig og videre oppfølging og behandling avsluttes ikke når dette oppnås. Pasienten har et problem når det nevnte tas for gitt, når spesialisttjenestens kvalitet er mangelfull og fastlegen ikke blir hørt. Etter ni år som fastlege hevder Haarr at rusmiddelavhengige har større problemer med å nå frem med krav om varige og midlertidige trygdeytelser enn pasienter med andre kroniske lidelser.

Bolig

I samarbeidsrapporten "Løslatt og hjemløs" av NIBR/Byggforsk/KRUS 2006

(<http://web3.custompublish.com/getfile.php/352247.823.betpffdyww/rapport0806.pdf?return=www.kriminalomsorgen.no>) står det at 31 % av de som skal løslates om to måneder eller før har egen bolig. Bolig til alle er et av de viktigste punktene i stortingsmeldingen om kriminalomsorg høsten 2008. Mange innsatte opplever at de er i en utsatt posisjon på boligmarkedet dels på grunn av de problemidentitetene samfunnet tillegger dem. Mulighetene for å anskaffe seg og beholde en bolig er knyttet sammen med at man har en inntekt å betale boligen med. Derfor henger mulighetene på boligmarkedet sammen med mulighetene på arbeidsmarkedet. Syv av ti har ingen egen bolig å flytte til etter løslatelse. De innsatte i undersøkelsen har mer tiltro til at familie og venner kan hjelpe dem å skaffe bolig enn offentlige instanser. I samtale med Stig Söderström ved Røde kors ble det opplyst om at det ofte er de frivillige der med sine bekjenskaper som skaffer tidligere innsatte bolig, de får det ikke til selv. Her virker det som det ligger et problem.

Majoriteten av respondentene sier seg "enig" eller "helt enig" i påstandene "Private utleiery ønsker ikke leie ut til tidligere innsatte" og "Private utleiery aviser boligsøkere fra fengsel". Rapporten tar opp at det er forskjell på hvor lett det er å skaffe bolig i forhold til hvilken type soning man gjennomfører når innsatte forsøker å skaffe bolig før de løslates. I fengsler med høy sikkerhet er det ikke tilgang til boligannonser og det er vanskelig å komme i kontakt med utleiery. Her er det kanskje et spørsmål om diskriminering mellom innsatte? Jeg tenker meg at hva de har sonet for og hvor lenge kan ha betydning når de søker bolig etter løslatelse også.

87 % oppgir at de ikke får lån og dermed ingen bolig og noen færre at de har gjeld som gjør det vanskelig. *"Av flere grunner er mange innsatte i en svært utsatt posisjon på boligmarkedet. Det handler dels om problemidentiteter som samfunnet tilskriver innsatte og dels om å være i en utsatt økonomisk og sosial posisjon. Konsekvensene for mange er diskriminering og marginalisering på boligmarkedet"* (s177). Gjeld er en sentral utfordring når det gjelder integrering og rehabilitering for tidligere innsatte, den er særlig et hinder for anskaffelse av bolig.

Rapporten viser at det ikke er noe stor forskjell når det gjelder førstegangssonere og gjengangere: *"Det går ikke an å trekke et skille mellom engangs- eller førstegangssonende og personer med flere fengselsopphold bak seg, for å se på hvem som har bolig og hvem som er*

bostedsløs” (s195). I rapporten har man ikke spurt om de innsatte har rusproblemer, kun om de mener dette ville vært et hinder for anskaffelse av bolig, noe de fleste svarer nei på. Da det er et formelt krav at innsatte skal ha bolig ved løslatelse (selv om ikke alle har det) mener jeg situasjonen for innsatte og hvordan disse diskrimineres på boligmarkedet er et like viktig tema som hvordan løslatte blir møtt selv om innsattes situasjon ikke er et tema for denne studien.

Diskriminering i det offentlige rom

I Gatejuristens faste spalte i *Kritisk Juss* 2007 (33) skriver Christine Ask Ottesen, Katrine Berg og Hanne Gulbrandsen at *”Det er en kjensgjerning at rusavhengige tilhørere en stigmatisert gruppe, men at dette også fører til diskriminering, har det vært rettet mindre fokus mot”* (s142). Eksempler som nevnes her er de blir kastet ut av kjøpesentre når de skal utføre ærend og nektet inngang på Oslo S. Det henvises til Heidi Mork Lomells doktoravhandling *”Selektive overblikk”* som dreier seg om overvåkningspraksis ved bruk av kameraer, en metode som brukes for å selektere vekk uønskede personer. Personer som er ruset eller virker ruset kan nektes adgang fordi disse ikke er vernet av diskrimineringsforbudet. Et poeng i doktoravhandlingen er at kameraovervåkingen er selektiv, det er ikke fokus på å bekjempe kriminalitet, men på å holde uønskede personer borte fra området. Når er en sliten narkoman faktisk en ordensforstyrrelse? Det var i kjølvannet av denne avhandlingen det ble ytret et ønske om en utvidet diskrimineringslovgivning.

Diskriminering hos politiet

I spalten i *Kritisk Juss* vises det også til at Gatejuristens klienter avvises av politiet pga rus. Her er et eksempel på en som skulle anmelde et overfall til politiet, men som ble avvist pga rus. Jeg fant en artikkel på nettet (<http://www.tv2nyhetene.no/innenriks/article1941635.ece> og <http://www.tv2nyhetene.no/innenriks/article1947520.ece>) der en jente ble funnet sterkt forkommen i en tunnel i Bergen. Forbipasserende ringte politiet som lot vær å rykke ut. En uke senere ble hun funnet omkommet på samme sted. I artikkelen står det at Spesialenheten for politisaker skal etterforske om avgjørelsen skyldes holdninger politiet har overfor rusmisbrukere. Diskriminering av rusmisbrukere hos politiet kan altså være til stede.

Gatejuristen mener at diskrimineringen deres klienter opplever er så alvorlig at den bryter med de rusavhengiges rettssikkerhet.

”The Mark of a Criminal Record” av Devah Pager er en amerikansk sosiologisk studie som tar for seg effekten det å være tidligere innsatt har for sjansen til å få seg en jobb. Hun har sammenliknet tidligere innsatte med resten av befolkningen ved å la en tidligere innsatt og en uten en kriminell bakgrunn søke på samme jobb med akkurat samme bakgrunn og personlige kvalifikasjoner med unntak av fengselsopphold. Hun har skilt på hvite amerikanere og afroamerikanere. Mens 34 % av de hvite uten kriminell bakgrunn ble ringt opp igjen var det bare 17 % av de med kriminell bakgrunn som opplevde det samme. Til sammenlikning var det kun 14 % afroamerikanerne som ble ringt opp igjen. Jeg vil ikke gå videre inn på effekten av en annen hudfarge i denne studien da dette allerede er dekket av diskrimineringsloven og ikke tema her.

Jeg har ikke med den tiden og de ressurser jeg har hatt til rådighet klart å finne eksempler fra Norden.

Oppsummering og avslutning

Hovedfunnene i denne studien er at tidligere innsatte (og rusmisbrukere da dette i stor grad er de samme) sliter med liten skolegang, mangel på bolig og fast jobb i tillegg til stor gjeld. Ut fra dette stiller de dårlig på jobb- og boligmarkedet. I tillegg stiller de nok dårligere i kraft av ”stempelet” de har fått på seg ved å være tidligere innsatt eller rusmisbruker. Studien fra USA viser at det å være tidligere innsatt kan være avgjørende for å få en jobb.

Når det gjelder diskrimineringen av helsevesenet, politiet og kjøpesentre etc. handler det om en diskriminering basert kun på grunn av rus eller tidligere rusmisbruk, og dette er alvorlig. Behandlingen rusavhengige får i LAR Øst og i sammenheng med trygdeytelser virker også direkte diskriminerende.

Erfaringene jeg har gjort meg i arbeidet med dette teamet viser, som nevnt, at det ikke finnes mange samfunnsvitenskapelige empiriske undersøkelser om diskriminering. Jeg håper det jeg har presentert her har en verdi, og kan være til hjelp for Diskrimineringsutvalgets utredning.

Litteratur

Dyb, Evelyn, Brattbakk, Ingar, Bergander, Klaus & Helgesen, Janne (2006): *Løslatt og hjemløs*. Samarbeidsrapport NIBR/Byggforsk/KRUS 2006 (<http://web3.custompublish.com/getfile.php/352247.823.betpffdyww/rapport0806.pdf?return=www.kriminalomsorgen.no>)

Et helt vanlig liv. (2004). Røde Kors

Friestad, Christine & Skog Hansen, Inger Lise (2004): *Levekår blant innsatte*. Fafo-rapport 429 (<http://fafo.no/pub/rapp/429/429.pdf>).

Gjerstad, Synnøve (27.05. 2008): *Lot Katrine ligge*. Tv2 nyhetene (<http://www.tv2nyhetene.no/innenriks/article1941635.ece>)

Gjerstad, Synnøve og Hjertholm, Anniken (29.05. 2008): *Etterforsker holdninger i politiet*. Tv2 nyhetene (<http://www.tv2nyhetene.no/innenriks/article1947520.ece>)

Halvorsen, Knut (1995): *Virker velferdsstaten?* Høgskolen i Oslo, Ø.K.S. rapport nr 95:5

Haarr, Dagfinn (18.08. 2006) *Trygdeytelser – diskrimineres rusmiddelavhengige?* Tidsskrift for den norske legeforening (<http://pdf.tidsskriftet.no/tsPdf.php?pdf=pdf2006|2546.pdf>)

Knutsen, Arild (24.05.2008): *Legevakt for rusavhengige nå!* ABCNyheter (<http://www.abcnyheter.no/node/67258>)

Lillebo, Maria Røbech (17.01.2008): *Rusmisbrukere koster jobben milliarder*. P4 nyheter

Pager, Devah (2003): *The Mark of a Criminal Record*. Northwestern University. (<http://www.northwestern.edu/ipr/publications/papers/2003/pagerajs.pdf>)

Pasientombudets årsmelding 2007. (http://www.ombudet.no/documents/Layout_PasientOmb_072dpi_000.pdf)

Ottesen, Christine Ask, Berg, Katrine og Gulbrandsen, Hanne (2007): *Rusavhengig – stigmatisert og diskriminert*. Kritisk Juss (33).